

***System represji stalinowskich w Polsce 1944-1956. Represje w Marynarce Wojennej, pod redakcją Igora Hałagidy,
Gdańsk 2003, ss. 136.***

Recenzowana publikacja ukazała się w Serii „Konferencje IPN”: tom 10 i zawiera plon z sesji naukowej zorganizowanej przez Oddziałowe Biuro Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku oraz Dowództwo Marynarki Wojennej 24-25 października 2001 roku.

Sprawą bezdyskusyjną jest rola aparatu bezpieczeństwa jako instrumentu represyjnego w systemie komunistycznym. Represje „władzy ludowej” objęły nie tylko podziemie niepodległościowe, które nie akceptowało siłą narzuconego systemu przez Moskwę, ale również Ludowe Wojsko Polskie. Dotychczasowa literatura poświęcona systemowi represji w WP w latach 1944 – 1956 jest zazwyczaj przyczynkarska i mocno zróżnicowana¹.

W tym okresie organa bezpieczeństwa wytworzyły szereg dokumentów, które zostały zniszczone lub nadal są utajnione – niedostępne dla historyka. Niebagatelną rolę w poznawaniu systemu represyjnego w Polsce stanowią archiwalia byłego ZSRR. W części są one już dostępne badaczowi tego okresu². Nadal istotne dla badacza jest jaki był udział radzieckich doradców w polskich organach bezpieczeństwa publicznego? Nadal polski historyk otrzymuje informacje szczątkowe ze względu na utrudniony dostęp do archiwaliów na Łubiance (siedziba NKWD – przyp. W. CH.): „Sześć lat czekam na odpowiedź na moje podanie złożone w biu-

¹ Należy podkreślić, że były publikacje przyczynkarskie poświęcone zagadnieniom represji dotyczącym na szerokiej płaszczyźnie zbrodniczej działalności organów bezpieczeństwa publicznego. Są to m. in. A. Paczkowski, *Aparat bezpieczeństwa wobec podziemia niepodległościowego w latach 1944-1948*, [w] *Wojna domowa czy nowa okupacja? Polska po roku 1944*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 2001; H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL 1944-1990. Rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 1997; A. Rzepliński, *Państwo bezprawia – Polska Ludowa 1944-1956. Bibliografia prac naukowych i publicystycznych za lata 1989-1996*, [w] „*Studia Iuridica*” 1999, t. 35; M. Piotrowski, *Ludzie bezpieki. W walce z Narodem i Kościołem*, Lublin 2000; Z. Palski, *Represje polityczne w Wojsku Polskim w latach 1945-1956*, Warszawa 1993 (mps pracy doktorskiej w Wojskowym Instytucie Historycznym); J. Poksiński, *Tatar – Utnik – Nowicki „TUN”*, Warszawa 1992; T. Kmiecik, *Represje polityczne w polskim lotnictwie w latach powojennych*, „*Wojskowy Przegląd Historyczny*” nr 2/1996.

² *Teczka specjalna J.W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944-1946*, wybór i oprac. T. Cariewskaja, A. Chmielarz, A. Paczkowski, E. Rosowska, S. Rudnicki, Warszawa 1998; *NKWD i polskoje podpolje 1944-1945: (po „osobnym papkam” J.W. Stalina)* red. A.F. Noskova, Moskwa 1994; N. Jelisiejwa, *Polskie podziemie w latach 1944-1947 w oczach oficerów NKWD (przegląd dokumentów z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego)*, [w] *NKWD o Polsce i Polakach. Rekonesans archiwalny*, red. W. Materski i A. Paczkowski, Warszawa 1996.

rze kontaktów ze społeczeństwem na Łubiance o udostępnienie archiwów NKWD, ale myślę, że nie doczekam się odpowiedzi”³.

Dlatego też uważam, iż publikacja będąca pokłosiem konferencji naukowej „*System represji stalinowskich w Polsce w latach 1944-1956. Represje w Marynarce Wojennej*” przygotowana przez IPN – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu pod red. Igora Hałagidy zasługuje na szczególną uwagę. Jest to bowiem pierwsze opracowanie, które prezentuje ogólny obraz badań nad polskimi organami represji. Recenzowana publikacja stanowi podsumowanie stanu dotychczasowych badań oraz wyznacza tor dalszych historycznych badań i studiów.

Publikacja jest zwieńczeniem badań nad problematyką systemu represyjnego bezpieczeństwa publicznego w latach 1944-1956, prowadzonych przez badaczy: prof. dr. hab. Andrzeja Paczkowskiego, dr. Andrzeja Chmielarza, dr. Krzysztofa Szwagrzyka, dr. Zbigniewa Palskiego, dr. Annę Machnikowską, Piotra Majera, Dariusza Nawrota, Tadeusza Maciejewskiego, Piotra Semków, Piotra Niesyna, Beatę Jałtuszyk i Tomasza Mianowicza. Autorzy starali się ukazać plon swoich poszukiwań zgodnie z obecną wiedzą historyczną. Przeprowadzili kwerendę w polskich, rosyjskich i niemieckich (byłej Niemieckiej Republice Demokratycznej – przyp. W. CH.) oraz resortowych archiwach. Wykorzystano zbiory: Russkowo Gosudarstwiennowo Wojennowo Archiwa (RGWA) w Moskwie, Biura Ewidencji i Archiwum Urzędu Ochrony Państwa (BE i UOP), Archiwum Akt Nowych (AAN), Archiwum Komendy Głównej Policji (AKGP), Centralnego Archiwum Wojskowego (CAW), Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej we Wrocławiu (AIPN Wr), Archiwum Sądu Okręgowego w Gdańsku, Archiwum Sądu Garnizonowego w Gdyni (ASG Gd), Archiwum Marynarki Wojennej, Archiwum Państwowe w Gdańsku (AP Gd) i Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BstU).

Szkoda, że autorzy swoich artykułów nie przeprowadzili kwerendy w następujących archiwach byłego ZSRR (w Rosji) – Centr Chranienija Istoriko-Dokumentalnje Kolekcji (CHIDK), w Moskwie, Rosyjskij Centr Chranienija i Izuczenija Dokumentow Nowiejszej Istorii (RCHIDNI) w Moskwie, czy Dzierżuny Archiu Breckoj Wobłasci (DABW) w Brześciu (Białoruś – przyp. W. CH.), przechowywane tam dokumenty w pewnym stopniu wzbogaciłyby warstwę źródłową omawianej publikacji. Poważnym uchybieniem recenzowanej pracy jest pominięcie publikacji *Polska – ZSRR. Struktury podległości*⁴ i *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939-1945*⁵, w której zawarte dokumenty oraz ustalenia dr. Piotra

³ Głos w dyskusji prof. A. Paczkowskiego, [w] *System represji stalinowskich w Polsce 1944-1956. represje w Marynarce wojennej*, Gdańsk 2003, s. 123.

⁴ *Polska – ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty WKP (B) 1944-1949*, opracowali Giennadu A. Bordiugow, Aleksander Kochański, Adam Koseski, Giennadu F. Matwiejew, Andrzej Paczkowski, Warszawa 1995.

⁵ P. Kołakowski, *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939-1945*, Warszawa 2002.

Kołakowskiego rzucają nowe światło dzienne na schemat podporządkowania Polski ZSRR, który miał istotny wpływ na kształtowanie się systemu represyjnego w postaci polskich organów bezpieczeństwa publicznego.

Recenzowana publikacja składa się z wstępu, wykazu skrótów, jedenastu referatów, fragmentów dyskusji, indeksu osób.

We wstępie (s. 7-8) pióra Igora Hałagidy omówiono temat, cel konferencji oraz referentów i poruszaną przez nich tematykę. Referaty miały charakter problemowy. Publikację otwiera referat prof. dr. hab. Andrzeja Paczkowskiego, *Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego w latach 1944-1954 – struktura i mechanizmy działania* (s. 12-17). Prof. A. Paczkowski przedstawił miejsce aparatu bezpieczeństwa w systemie komunistycznym. Następnie ukazał związki między MBP a partią komunistyczną (Polską Partią Robotniczą a od 1948 r. Polską Zjednoczoną Partią Robotniczą). Już w pierwszych latach istnienia MBP, związki z partią komunistyczną nie miały charakteru instytucjonalnego, w aparacie partyjnym nie było komórki zajmującej się UB. Na s. 13 pisze: „Od razu jednak, jeszcze w Polsce „lubelskiej”, kierownictwo PPR traktowało resort bezpieczeństwa jako własną domenę, nie dopuszczało do niego żadnych innych sił politycznych, nawet satelickich, czy zwasalizowanych. Podporządkowanie bezpieki partii odbywało się głównie poprzez decyzje kadrowe i upartyjnienie personelu MBP”. W 1947 r. ok. 82% funkcjonariuszy i pracowników MBP należało do PPR, a w aparacie kierowniczym ok. 100%. W swoim wystąpieniu prof. Paczkowski wyodrębnił trzy okresy działalności bezpieki w okresie stalinizmu:

Okres powstawania aparatu lata 1944-1945

Okres masowego terroru i pacyfikacji lata 1945-1948

Okres terroru powszechnego lata 1948-1954

Natomiast Andrzej Chmielarz, *Działalność NKWD na ziemiach polskich w latach 1944-1945* (s. 18-30) przedstawił funkcjonowanie pododdziałów NKWD i „Smiersz” na ziemiach polskich w pierwszych latach powojennych. Główną tezę wystąpienia A. Chmielarza było pokazanie, że NKWD posiadało sprawną agenturę, dzięki której tak szybko rozbito polskie podziemie niepodległościowe. Na s. 21 pisze: „Z raportów NKWD (Narodnyj Komissariat Wnutriennych Diel (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych) – przyp. W. CH.) wynika, że dysponowało ono ogromną wiedzą na temat podziemia niepodległościowego w Polsce i skutecznie umiało wykorzystywać pozyskiwane różnymi metodami dane. Rozbicie jesienią 1944 r. lubelskiej Armii Krajowej było wynikiem wprowadzenia do podziemia agentury NKWD. 19 września 1944 r. z szeregów AK został usunięty za zdradę kpt. Roman Szyszkowski „Wilhelm”, który od marca 1944 r. pełnił funkcję szefa wywiadu na powiat Lublin”. Wystąpienie A. Chmielarza ilustrują dwie tabele, które obrazują działalność 64 dywizji Wojsk Wewnętrznych NKWD w okresie lipiec 1944–październik 1946 w Polsce.

Kolejny przedmówca Piotr Majer w referacie „Zacieśnienie więzów. Milicja Obywatelska a aparat bezpieczeństwa w latach 1944-1949” (s. 31-43) poruszył problem całkowitego podporządkowania Milicji Obywatelskiej Ministerstwu Bez-

pieczeństwa Publicznego co w konsekwencji prowadziło do nadużyć. O skali nadużyć w MO świadczy skierowanie przez Władysława Gomułkę w dniu 9 stycznia 1946 r. pisma do MBP Stanisława Radkiewicza, w którym zarzucał MO i aparatowi bezpieczeństwa wiele nieprawidłowości, piętnując wprost nadużywanie władzy, zakłócanie porządku publicznego poprzez wywoływanie bójek i bezpodstawne używanie broni czy wreszcie dopuszczanie się rabunków. Ograniczenie kontroli nad MO oraz szczególna pozycja bezpieki w systemie komunistycznym sprzyjały kształtowaniu się w milicji poczucia pracy w instytucji realizującej swoista misję, co często powodowało postawy stania milicjantów ponad lub obok prawa.

Rolę więziennictwa w systemie represyjnym i osób odpowiedzialnych za kierowanie w owym czasie systemem penitencjarnym ukazał w swoim referacie Krzysztof Szważyk, *Więziennictwo i więźniowie w Polsce w latach 1944-1956 (zarys problematyki)* (s. 44-50). W swoim wystąpieniu autor podjął ważki temat używania terroru jako narzędzia polityki nowej władzy w powojennym dziesięcioleciu w Polsce. Jednym z wielu jego elementów był rozbudowany na wzór radziecki system więzień i obozów. Powstawanie więziennictwa wiąże się ściśle z działalnością organów bezpieczeństwa publicznego. K. Szważyk za datę początkową uważa wrzesień 1944 r., kiedy to w ramach Resortu BP PKWN powstała organizowana od sierpnia 1944 r. sekcja więziennictwa, kierowana do początków października 1944 r. przez „kujbyszewiaka” por. Adama Wróblewskiego. System więziennictwa w minionym systemie politycznym pełnił funkcję represyjną. Przekroczenie bramy więziennej po wyroku sądowym nie stanowiło udręki, lecz rozpoczynało od nowa. Warunki odbywania kary w komunistycznych więzieniach, które sam Gomułka nazwał „zwierzęcymi”⁶ odcisnęły ogromne piętno na zdrowiu i życiu byłych więźniów.

Istotną rolę w systemie represyjnym w Polsce lat 1944-1956 spełniali sędziowie. Tej problematyce w recenzowanej publikacji swoje wystąpienie poświęciła Anna Machnikowska, *Prawne i faktyczne uwarunkowania pracy sędziów sądów powszechnych w latach 1944-1956* (s. 51-74). W swoim wystąpieniu autorka poruszyła następujące kwestie:

- ✓ Ustrojowa pozycja sędziów sądów powszechnych
- ✓ Przeobrażenia w procesowym prawie karnym
- ✓ Proces kształtowania postaw politycznych sędziów
- ✓ Podatność środowiska sędziów na nową ideologię stosowania pra-

wa

- ✓ Odpowiedzialność sędziów za naruszenie zasad praworządności w sferze wymiaru sprawiedliwości

Lektura referatu skłania czytelnika do wysnucia tezy, że uwarunkowania, jakie stworzyła władza komunistyczna przyczyniła się do popełniania zbrodni są-

⁶ K. Budzyński, *Więzienia we Wronkach i w Rawiczu w systemie więzień politycznych*, [w] *W złowieszczych murach Wronek i Rawicza lat 1945-1956. Wspomnienia więźniów politycznych*, Poznań 1995, s. 11.

dowych przez niektórych sędziów, a innym postawienie zarzutu rażącego zaniedbania.

W swoim wystąpieniu Dariusz Nawrot, *Zarząd Informacji Wojskowej nr 8 w Gdyni – organizator represji w Marynarce Wojennej* (s. 75-89) przybliżył kompetencje Okręgowego Zarządu Informacji nr 8 w Gdyni oraz działalność wymierzoną w kadrę zawodową i marynarzy powojennej Polski, która pozwoliła na sfingowanie procesów i eliminację osób niepewnych politycznie. O pracy OZI nr 8 w Gdyni w latach 1945-1956 pisze na (s. 89): „Z rąk organów NKWD i ich wychowanków z Zarządu Informacji Wojskowej nr 8 straciło życie znacznie więcej oficerów MW aniżeli bezpośrednio w działaniach wojennych na wszystkich frontach II wojny światowej”. Szkoda, że autor nie odniósł się do represji w lotnictwie Polski powojennej. Porównanie represji w MW i lotnictwie ukazało by skalę represji w WP i dlatego MW została dotknięta taką skalą represji co ilustruje w/w cytata. Takie zestawienie z merytorycznego punktu widzenia byłoby bardzo ciekawe i podniosłoby walory prezentowanego referatu.

Następny prelegent Tadeusz Maciejewski, *Sąd Marynarki Wojennej w Gdyni w latach 1945-1956* (s. 90-98) w sposób pionierski przedstawił działalność Sądu MW w Gdyni. W tym miejscu przypomnę, że stan badań nad wymiarem sprawiedliwości w okresie 1944-1956 przedstawia się bardzo skromnie. Co prawda istnieje kilka prac i monografii⁷ poruszających problem, który podjął Tadeusz Maciejewski. Są to prace o charakterze przyczynkarskim, które nie wypełniają luki historiograficznej.

Następnie Piotr Semków w swoim referacie, *Represje stalinowskie w Marynarce Wojennej na przykładzie losu kmdr. Ppor. Zbigniewa Węglarza* (s. 99-104) ukazał system represji wobec oficerów i marynarzy służby zasadniczej w MW. Szczególna „opieką” objęto oficerów i marynarzy wykształconych w okresie II RP. Marynarze ci, okreśłani mianem „reakcyjni”, znajdowali się pod „szczególną opieką” OZI nr 8 WP w Gdyni. W swoim wystąpieniu autor nakreślił sylwetkę kmdr. Ppor. Węglarza, a następnie jego aresztowanie. Na s. 101 pisze: „Według obliczeń uczynionych przez kmdr. Węglarza w pierwszym okresie śledztwa przesłuchiowano go przez około 170 dni (łącznie 2200 godzin)”.

Kolejny referat pióra prokuratora Piotra Niesyna, *Działalność śledcza Okręgowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku w sprawach dotyczących zbrodni komunistycznych w Polsce w latach 1945-1956 (ze szczególnym uwzględnieniem zbrodni popełnionych na szkodę marynarzy Marynarki Wojennej)* (s. 105-110) jest spojrzeniem prawnika z dzisiejszej perspektywy wedle dostępnych dokumentów i dowodów na represje stalinowskie w MW. W okresie

⁷ H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL 1944-1990. Rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 1997; A. Lityński, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999; A. Paczkowski, *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski. Szkice do portretu PRL*, Kraków 1994; Z. A. Ziemia, *Prawo przeciwko społeczeństwu. Polskie prawo karne w latach 1944-1956*, Warszawa 1997; M. Turlejska, *Skazani na śmierć i ich sędziowie*, Londyn 1989; A. Rzeplinski, *Sądownictwo w Polsce Ludowej. Między dyspozycyjnością a niezawisłością*, Warszawa 1989.

od 2000 r. do chwili obecnej komisja wszczęła 134 śledztwa, z czego aż 103 śledztwa tj. ok. 77 % dotyczą zbrodni komunistycznych. W swoim referacie autor omówił działalność komisji śledczej Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku w sprawach dotyczących represji w MW.

Interesujący dla badacza dziejów najnowszych Polski, zwłaszcza czasów Bieruta jest referat Beaty Jałtuszyk, *Niektóre źródła archiwalne dotyczące systemu represji w Polsce, pochodzące ze zbiorów Instytutu Pamięci Narodowej* (s. 111-115). Szczególnie cenne dla historyka badającego system stalinowski w Polsce są dokumenty wytworzone przez MBP oraz jednostki podległe: Komitet do Spraw BP, Wojewódzkie Urzędy do Spraw BP, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i jednostki mu podległe. Cennym źródłem informacji są przepisy prawne, które zachowały się w 80 %, akty normatywne regulujące strukturę i zadania resortu, sprawozdania Gabinetu MBP, które były opracowywane na podstawie raportów z WUBP, protokoły z narad i odpraw kierownictwa. Ponadto autorka charakteryzuje wydawnictwa i czasopisma fachowe m. in. „Zeszyty Naukowe Akademii Spraw Wewnętrznych” i „Służba w MO”. Wymienione przez autorkę rodzaje dokumentów są często jedynym źródłem do badań nad dziejami PRL.

Referaty znajdujące się w recenzowanej publikacji zamyka wystąpienie Tomasza Mianowicza, *Dokumenty Ministerstwa Bezpieczeństwa Niemieckiej Republiki Demokratycznej jako źródło historyczne i przedmiot sporów prawnych* (s. 116-122). W swoim wystąpieniu T. Mianowicz przybliżył problematykę związaną ze źródłami byłej NRD służb bezpieczeństwa Stasi – (Stasi – Unterlagen – Gesetz – (StUG) – przyp. W. CH.), natomiast pełna nazwa brzmi (Gesetz über die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik – przyp. W. CH.) i ich znaczenie dla polskich historyków - badaczy dziejów PRL. Oceniając wagę źródeł StUG to są one nieocenione jeżeli chodzi o badanie działalności, struktur i metod MBP (Ministerium für Staatssicherheit – MfS) NRD. Na s. 117 pisze: „Enerdowskie ministerstwo bezpieczeństwa było największym aparatem policyjnym w historii: jeden etatowy pracownik ministerstwa przypadał na 180 obywateli, podczas gdy w Związku Radzieckim wskaźnik ten wynosił 1: 600, w Czechosłowacji 1: 870, w Polsce 1: 1500”. W swoim wystąpieniu autor konkluduje, że dla badacza dziejów PRL wartość i ilość dokumentów archiwalnych Stasi stanowi wartość drugorzędą. W tym miejscu warto pamiętać, że NRD powstała dopiero w 1949 r., a więc kiedy w Polsce zorganizowany przeciwnik nie istniał, tylko istniały niewielkie izolowane grupki konspiracyjne (głównie konspiracji młodzieży szkół średnich i studentów – przyp. W. CH.).

Całość recenzowanej publikacji zamyka *Dyskusja (fragmenty)* (s. 123-131). Fragmenty dyskusji wzbogacają recenzowaną publikację. Głos zabrali prof. prof. Andrzej Paczkowski, Henryk Dominiczak, Paweł Machcewicz, Andrzej Rzepliński, Tomasz Balbus, Czesław Ciesielski i pozostali uczestnicy sesji. Autorzy dyskusji nadal stawiają pytania dotyczące roli i czasu przebywania doradców radzieckich w WUBP i PUBP, czy też pytanie Tomasza Balbusa o rolę POP i jej rzeczywisty

wpływ czynników politycznych i ideologicznych (szczególnie sekretarzy przy urzędach bezpieczeństwa publicznego) na działalność funkcjonariuszy.

Na zakończenie należy stwierdzić, że autorzy referatów rzeczowo podeszli do problemu. Problemy badawcze zostały poruszone obiektywnie bez emocji. Na uwagę zasługuje solidne udokumentowanie wystąpień przypisami. Recenzowana publikacja została wydana starannie przez Instytut Pamięi Narodowej na dobrym papierze i z przyjemną dla oka czcionką co jest w zasługą Łódzkiej Drukarni Działowej S.A. Dokładnie opracowany indeks osobowy ułatwia korzystanie z omawianej publikacji. Należy żałować, że nie sporządzono indeksu miejscowości, który byłby przydatny. Zasygnalizowane w recenzji uchybienia w żadnym wypadku nie umniejszają wartości publikacji. Należy z całą pewnością stwierdzić, że historiografia i historycy dziejów najnowszych zwłaszcza badacze okresu 1944-1956 wzbogacili się o cenną publikację. Referaty zawarte w recenzowanej publikacji wskazują wyraźnie jak wiele jeszcze jest obszarów, pytań i problemów badawczych, które pozostają nadal nie przebadane do końca, np. Czy Wojskowe Sądy Rejonowe (WSR) były w ogóle sądami, z uwagi na to, że powołane zostały na podstawie rozkazu MON, a nie na podstawie ustawy?

Recenzowana praca jest godna polecenia historykom dziejów najnowszych i tym, którzy badają dzieje PRL.

Wiesław Charczuk
(Akademia Podlaska w Siedlcach)